

הרב חנוך וקסמן
פרשת לך לך

"במה אדע" - שאלה וברית

המוזרות של ברית בין הבתרים

אנחנו נוטים לחשוב על ברית אלוקית, חוזה עם הקב"ה כביכול, כדבר טוב - לא 'סתם' טוב, אלא מושלם. כל ברית עם ה' אמורה לכלול, פחות או יותר, את המרכיבים השכיחים של והרגילים של בריתות כאלו - הבטחה להפוך לאומה, ירושת הארץ, השגחת ה' ואולי גם סוג של אחריות דתית; אנחנו לא מצפים מהבריתות שלנו שיכללו סעיף של ייסורים.

ברית בין הבתרים עומדת בניגוד תהומי לציפייה התמימה שלנו אודות הייסורים. במעמד הברית הראשון בין ה' לבין אברהם, אברהם מקבל הבטחה חגיגית להרבה מאוד ייסורים:

וַיְהִי הַשֶּׁמֶשׁ לָבוֹא וַתִּרְדְּמָה נֶפְלָה עַל-אַבְרָם, וַהֲגֵה אֵימָה חֲשֵׁכָה גְדֹלָה נִפְלְתָה עָלָיו. וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם: יָדַע תְּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם, וְעִבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה. (טו:יב-יג)

בראש ובראשונה, ברית בין הבתרים היא הערובה הרשמית לכך שה' יקיים את הבטחתו לאברהם בדבר ירושת צאצאיו את הארץ (ראו טו:יז-כא); ברור כי זוהי בשורה חיובית. אבל, האימה האוחזת את אברהם היא רק אפס קצהו של הסבל שיחוו יוצאי חלציו; הגלות והייסורים הם חלק בלתי נפרד מן הברית. זוהי תופעה מוזרה וחדתית: מדוע הברית כוללת את הייסורים? מדוע ה' בוחר את רגע בו הוא מבטיח לאברהם בצורה חגיגית את ירושת הארץ ואת היותו לעם גדול כדי להודיע לו על האסון העתידי? מדוע אברהם צריך לדעת בכלל על שעבוד מצרים?

שאלות אלו קשורות לשאלה אחרת, עליה יצרכו לענות לא רק המחזאי או הסופר שבנו, אלא גם הפילוסוף והתיאולוג: מדוע יש בכלל ייסורים?

הקשר למלחמת ארבעת המלכים

תשובתו של ה' לאברהם

מאז ומעולם הייתי משוכנע כי הפתרון לחלק מבעיית הייסורים טמון בפרק טו' עצמו.

לפני ההוראות להכנת לכריתת הברית ה' פונה לאברהם ומבשר לו על ירושת הארץ; אברהם אינו מהסס - הוא מעוניין בבטחונות לכך ושואל "במה אדע כי אירשנה?" (טו:ח). כמעט מיד לאחר מכן, בעיצומו טקס הברית, אנו עומדים מול החזיון הנורא של שעבוד מצרים. הבה ונקרא את הפסוקים שוב, ונעשה זאת בזהירות:

וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם, יָדַע תְּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם, וְעִבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה.

יש כאן דו שיח סמוי עם אברהם: אברהם שאל "במה אדע" וה' עונה לו "ידע תדע". אברהם רוצה מידע והוא מקבל מידע; נראה כי יש קשר בין הייסורים לבין בקשתו של אברהם.

ההקשר מתחזק על ידי קריאה נוספת בפרק טו'; לשם הבנת הדברים ננתח ראשית את הפרק, ולאחר מכן נסביר כיצד מסקנותינו יחזקו את הזיקה שבין הייסורים לבין בקשתו של אברהם.

אחר הדברים האלה

הפרק נפתח כך:

אֲחֵר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הָיָה דְבַר ה' אֶל אַבְרָם בְּמַחְזֵה לְאֹמֶר: אֵל תִּירָא אַבְרָם - אֲנֹכִי מִגֵּן לָךְ, שְׂכָרְךָ הַרְבֵּה מֵאֵד (טו:א).

תחילת הפסוק - "אחר הדברים האלה" - מכוונת לאירועי הפרק הקודם, פרק יד', המספר על אירועי מלחמת ארבעת המלכים (ראו למשל רש"י טו:א). כלומר, הכתוב יוצר קשר בין סיפור המלחמה של פרק יד' לבין סיפור הברית של פרק טו'. זיקה נוספת בין הנושאים נוצרת באמצעות הדמיון שבין ה' כ"מגן אברהם" כאן (טו:א), לבין 'אל עליון', כלומר - ה', "אשר מיגן צריך בידוך", בדבריו של מלכיצדק (יד:כ).

התמונה האחרונה של סיפור מלחמת המלכים (יד:יז-כד) מתארת פגישה בין אברהם, המנצח במלחמה, לבין מלך סדום, ראש קבוצת חמש המלכים הכנענים המובסת, שניצלה על ידי אברהם. האירוע מתרחש בפני מלכיצדק - כהן לאל עליון; על פי הנוהג, אירוע זה אמור להיות המעמד בו אברהם מקבל את המלוכה ממלכי כנען במעמד הנציג של האל העליון. לכל הפחות, אברהם אמור לקבל סוג של תשלום ולחתום על חוזה רשמי בו הוא מתמנה לבעלים במערכת פיאודלית של אדון וצמית. מלך סדום משחק את התפקיד באופן משולם: הוא מציע לאברהם את כל שלל המלחמה כחלק הראשון של יוזמה להסכם. אולם, אברהם מסרב טוטאלית להצעה זו - הוא דוחה את כל התמלוגים, את הרווחים של בעלי השליטה הכלכלית על סדום ובנות בריתה וכל רמז לחוזה או ריבונות. הוא מבקש רק מזון עבור אלו שלחמו לצידו.

למעשה, אברהם דוחה לא רק הצעה מכמה מלכים מקומיים, אלא את הריבונות על ארץ כנען כולה. קריאה זהירה בפרק יד' מראה שארבעת המלכים, שמוצאם ממסופוטמיה, עורכים מסע קרבות לאורך הגדה המזרחית של הירדן. מצפון לים המלח הם מכים את חמשת המלכים, ולאחר מכן הם חוזרים דרך הגדה המערבית של הירדן הביתה, לכיוון דמשק; הם שליטים של שתי גדות הירדן. הבסתם על ידי אברהם מצביעה על כך שאברהם הוא

זאת"; מדובר, לכאורה, בשילוב של מעט כפירה עם קצת חוצפה.

על פי שיטה זו ניתן להסביר את תשובת ה' (יב-יד), המכילה הבטחה לגלות ולייסורים, כעונש של מידה כנגד מידה: אברהם מתנהג בחששנות ובחשדנות, ומבקש מידע קר ומייד, ואולי אפילו מילוי קונקרטי של חלק מן ההבטחות שקיבל; הבעיה של אברהם היא הדרך הארוכה, העיכובים והקשיים. ה' מגיב לדרישה של אברהם עם סוג אחר של ידע: העתיד צופן דרך ארוכה יותר, עיכובים רבים יותר וקשיים רבים יותר. כך סבור האמורא שמואל (נדרים לב): שיעבור מצרים הוא עונש על ספקנותו של אברהם.

למרות שהקריאה הזו מסבירה את הקשר בין בקשתו של אברהם "במה אדע" (טו:ח) לבין ההבטחה "ידע תדע", היא לא מצדיקה אותה כיאות; נראה כי שעבוד של ארבע מאות שנה הוא עונש קצת קיצוני על משפט ספקני אחד. יתר על כן: ניתן להסביר כי דבריו של אברהם אינם חטא כלל; ייתכן שאברהם מנסה להבין האם ההבטחה תלויה במעשיו, ואם כן, הוא שואל, כיצד ניתן להיות בטוח שלא "יגרום החטא"? אברהם מבולבל ודואג, ולכן הוא מבקש ביטחון; הוא אינו ספקן - הוא איננו מטיל ספק בקב"ה, אלא בעצמו. אבן עזרא, רמב"ן, ספורנו ואברבנאל - כולם סבורים שבקשתו שלאברהם היא כשרה וסבירה.

חזרנו, אם כן, לנקודת ההתחלה: מדוע שעבוד מצרים הוא חלק מן הברית?

שועת עניים אתה תשמע

ההקבלה בין הגר לבין יציאת מצרים

שפת הסבל והייסורים חוזרת אלינו באופן מרשים בפרק טז'. הגר, שהרה לאברהם, נואשת מעינויי שרה ובורחת אל המדבר. שם, ליד באר, מוצא אותה מלאך ה' ומורה לה את המסך דרכה.

הכתוב משתמש באותם ביטויים לתיאור הסבל והייסורים של הגר אצל שרה ושל ישראל במצרים: על הגר נאמר "ותענה" ועל ישראל נאמר "וענו אותם"; שתי מלים הן משורש ע.נ.ה, המציין לא רק עינוי במובן המודרני, אלא גם אונס, חילול ויחס לא הגון. בנוסף לכך, המלאך מורה להגר לשוב אל שרה ולהתענות תחת ידה, ולבנה יש לקרוא ישמעאל משום שה' שומע אל עניה של הגר.

ההקבלה בין פרשיית בריחת הגר לבין פרשיית הברית לא מסתיימת בכך: כאשר הגר מצווה לחזור אל בית גבירתה (טו:ט) ולקרוא את שם בנה ישמעאל (טו:י), ה' מבטיח לה הבטחת זרע שלא ייספר בלשון "הרבה ארבה"; הבטחה ל"הרבה מאוד" שכר (טו:א) קדמה להבטחת הזרע של אברהם באות הכוכבים. לא זו בלבד: השם הגר, המופיע שבע פעמים בפרק (טז: א, ג, ד, ה, טו, טז), ותארה "שפחה" או "שפחה מצרית", הם משחק מילים לשוני ותוכני הרומז על המעמד של בני אברהם כגרים במצרים (טו:יג), שהרי הגר היא גרה - זרה הבאה ממקום רחוק. הגר שייכת למעמד העבדים ונמצאת במקום רחוק מביתה - וזה בדיוק מה שבושר לאברהם לגבי זרעו במצרים. כלומר, הגר היא

השליט הצבאי הבלתי מעורער של כל ארץ כנען; שליטה זו יוצרת הזדמנות פז לשכר, חוזים ושליטה פיננסית באיזור כולו.

הברית - שכר לאברהם על סירובו

לאחר מכן, ה' מופיע לאברהם במחזה ומבטיח לו שכר גדול - לא שכר של מלך בשר ודם, אלא של מלך מלכי המלכים; הפסוק הראשון של פרק טו' הוא הקדמה לברית בין הבתרים, שיש בה גם חוזה וגם שכר.

ראיית ברית בין הבתרים כגמול לאברהם על כך שהוא סירב לכרות ברית עם מלכי כנען דורשת מאיתנו להתעמק במבנה של פרק טו'; במבט ראשון מבנה הפרק פועל נגד הקריאה הזו:

1. ה' מבטיח שכר לאברהם (א).
2. תלונת אברהם על זרעו ואות הכוכבים (ב-ו).
3. הכרזת ה' על הוצאת אברהם מאור כשדים על מנת להוריש את הארץ לבניו (ז).
4. שאלת אברהם "במה אדע" (ח).
5. ההכנות לטקס (ט-יא).
6. הבטחת הייסורים (יב-טז).
7. הברית, הכוללת גם את תנאי הברית (יז-כא).

לפי פרשנויות שונות, כמו זו של אבן עזרא, הפרק צריך להיות מחולק לשניים: החלק הראשון כולל את סעיפים 1 ו-2, והחלק שני כולל את שאר סעיפי הפרק. על פי פירוש זה קשה להבין את הברית כתגובה לסירובו של אברהם בפרק יד'.

אנו טוענים, אפוא, כי יש לקרוא את פרק טו' כמקשה אחת, המכוונת כולה לברית בין הבתרים מלכתחילה (ראו למשל ברמב"ן). תלונת אברהם ואות הכוכבים (סעיף 2) הם הפרעה של אברהם למהלך הפרק: בעוד ה' דואג לברית, אברהם דואג לילדיו; ה' מנער מעליו את שאלת אברהם (באמצעות אות הכוכבים), וחוזר, במהירות, לנושא המרכזי - הארץ והברית (סעיף 3). הבטחת הייסורים (סעיף 6) באה גם היא כתגובה לדבריו של אברהם ("במה אדע", סעיף 4), ואם כן גם סעיפים 4 ו-6 הם תוספת שאיננה מעיקר הפרק, שנוצרה רק בגלל הפרעתו של אברהם. ללא ההתערבויות של אברהם, אם כן, הפרק היה מכיל רק את סעיפים 1, 3, 5 ו-7, העוסקים באופן ישיר בברית.

כך, שוב אנו מגיעים לאותה המסקנה: הבטחת הייסורים קשורה לדיבורו של אברהם; בקשתו למידע נענתה.

האם שאלת אברהם היא חטא?

"אביך הראשון חטא", קובע הנביא (ישעיה מג:כז); רש"י מסביר ביושב שהחטא הוא שאלת "במה אדע". אין תימה בכך שלדעת רש"י זהו חטא: ה' הבטיח את הארץ שוב ושוב לאברהם, וממש לפני שאלתו של אברהם ה' ציין כי הוא הוציא אותו מאור כשדים למטרה הספציפית הזו. בקשתו של אברהם היא, במילים יותר פשוטות, אמירת "תוכיח

לפי מה שהמקרא מספר לנו: סיפור הגר וישמעאל, שמציג את המודל, מספר לנו בביטחון רב כי ישמעאל הולך להיות "פרא אדם, ידו בכל ויד כל בו" (טו:יב); פרא הוא סוג של חמור, כמו "פרא למוד מדבר". כלומר, גאולת הסובל היא תוצאה של ההשגחה הפועלת בעולם באופן כמעט טבעי, ואינה קשורה להתערבות מיוחדת בסדרי בראשית; ייתכן שניתן להגדירה כ"השגחה כללית".

סגירת המעגל: התשובה לשאלת אברהם

נשוב לסוף פרק טז'. סוף הפרק מבשר לנו שמי שנתן לילד את השם שנובא לו - ישמעאל - היה אברהם. עובדה זו תמיד הטרידה אותי: איך אברהם ידע את השם ה"נכון" של בנו, והרי הוא נעדר לחלוטין מסיפור התגלות המלאך להגר? התשובה הפשוטה היא שהגר סיפרה לאברהם את קורותיה במדבר כאשר היא חזרה לביתה (וכך מסביר הרמב"ן). על פי זה, יש כאן מפנה בהתנהגותו המוסרית ובדמותו של אברהם. ברמה הפשוטה, קריאת השם משקפת את ההבנה שהייסורים שהוטמו על הגר היו עוול; ה' מתגלה לשפחה במקום לאברהם, הכתובת המצופה להתגלות ה', בגלל העוול שהוא גרם.

ברמה עמוקה יותר, משמעות העובדה שאברהם האמין לסיפור הגר וקרא לבנו ישמעאל היא כי אברהם הפנים את פרדיגמת ההנהגה של "צעקת הדל תקשיב ותושיע". ה' סומך נופלים ועוזר דלים, מרבה אותם ונותן להם נחלה; זו דרכו של ה' - ללא תנאים וללא דרישה לצדיקות מצד העשוק. כך, הסיפור על לידת ישמעאל הוא סגירת המעגל של שאלתו אברהם בברית בין הבתרים מה יקרה אם הוא או זרעו לא יהיו ראויים להבטחה. סבל גורר את ישועת ה' ללא תנאים; ה' שומע את העשוקים, הופך אותם לעם ומעניק להם ארץ. אם כן, בגלל הסבל של בני ישראל במצרים, צאצאיו של אברהם יזכו לקבל נחלה ולהפוך ללאום גם אם לא יהיו ראויים לכך - חוקי ההיסטוריה של ה', חמלתו וגאולתו אינם משתנים.

על פי שיטתנו, אם כן, הבטחת הייסורים איננה עונש על חטא. היא חלק ממערכת היחסים המתפתחת בין ה' לבין אברהם ומלמידתו ההדרגתית את דרכי ה'. אברהם לומד כי ה' שומע את צעקת העשוקים וגואל אותם; שיעור זה מתחיל בברית בין הברים וחוזר על עצמו בדגש רב יותר בסיפור בריחת הגר.

שתי סיבות ליציאת מצרים

בסוף דברי טענתי שגם הגאולה ממצרים היא חלק מן המודל של גאולת העשוק. אולם, בל נטעה לחשוב כי יציאת מצרים היא רק עוד ישום של המודל "דאגה לעשוקים"; היא הרבה יותר מכך.

נראה למשל את הפסוקים הקודמים לסיפור הסנה:

"וישמע אלוקים את נאקתם, ויזכר אלוקים את בירתו, את אברהם את יצחק ואת יעקב... וידע אלוקים" (שמות ב:כג-כה).

ה' שומע את צעקת הנדכאים, אבל גם זוכר את ברית האבות; גאולת מצרים אינה רק ישועת המעונים, אלא גם

מצרית העובדת עבור אלו היושבים בכנען, וצאצאיהם של אלה היושבים בכנען יהיו עבדים למצרים.

משעבוד לגאולה

אם נחבר את כל הגורמים הללו, ונוסיף עליהם את הבטחת הארץ והלאום לזרעה של הגר בסוף דברי המלאך (טז:יב), נוכל לבנות תבנית משותפת לשני הפרקים:

1. מעמד של עבד זר.

2. ייסורים ושעבוד.

3. הבטחה לפיריון הזרע.

4. הבטחה ללאומיות עתידית.

מהי משמעותה של ההקבלה הזו? מהי היא באה לומר לנו? המפתח להבנת ההקבלה טמון בחריגה מן התבנית בסיפור הגר והמלאך. בין שלב 3 (הבטחה לפיריון) לבין שלב 4 (הבטחת הלאומיות), וכמעבר בין שני השלבים, המלאך מודיע להגר שהיא הרה ויולדת בן וכי יש לקרוא לו ישמעאל, "כי שמע ה' אל עניך"; ה' שומע לשוועת הדל. למעשה, רגישותו של ה' ותגובתו לדמעת העשוקים יוצרות שלב ביניים בין הייסורים לבין הישועה; העובדה שה' שומע אל המעונים גורמת לו להרבות אותם ולהפכם לעם. לתבנית יש, אפוא, חלק חמישי חשוב: "שמיעת ה'".

תבנית זו חוזרת גם ביציאת מצרים - לא רק בתיאורה בברית בין הבתרים, אלא גם בסיפור שעבוד מצרים עצמו. בתחילת ספר שמות מספרים לנו שוב ושוב שהמצרים העבידו ועינו את ישראל, ולמרות זאת "כאשר יענו אותו - כן ירבה וכן יפרץ" (שמות א:יב). גם הגר וגם בני ישראל מתרבים בעקבות העינוי, וסופו של המושפל הוא להתרומם. באופן דומה, תחילתו של סיפור יציאת מצרים מקביל למפגש של הגר בבאר לחי ראי. כמבוא לסיפור הסנה הבווער (שמות ג:א-ד:יז) התורה מספרת לנו שבני ישראל נאנחו מן העבודה "ותעל שועתם אל האלוקים מן העבדה" (ב:כג). ה' "שומע" (ב: כד) את זעקתם של ישראל, וכך מתחילה הגאולה.

מעקב צמוד אחרי דברינו יוביל למסקנה המפתיעה כי יציאת מצרים אינה אירוע ייחודי כלל: ה' גואל את העשוקים באופן קבוע ותמיד! אין דברים נכוחים יותר ברוח זו מאשר דבריו של עמוס:

הלא כבני כשיים אתם לי, בני ישראל, נאם ה'. הלא את ישראל העליתי מארץ מצרים, ופלישתיים - מכפתור, וארם - מקיר (עמוס ט:ז).

כלומר, בני ישראל אינם הקבוצה היחידה שנושעה מסבל וזכתה לארץ וללאומיות - אותו תהליך עבר גם על הפלישתים, הארמים והישמעאלים.

גאולת המעונה איננה תלויה בצדקתו

ישועת הנדכא במודל של "סבל וייסורים מובילים לגאולה" - או "צעקת הדל תקשיב ותושיע", כפי שכותרת המשורר ב"נשמת כל חי" - איננה קשורה כלל לצדקתו. הפלישתים, הארמים או הגר וישמעאל אינם צדיקים במיוחד, לפחות

היענות לברית בין ה' לבין האבות וצאצאיהם. כלומר, היא איננה רק אוניברסלית אלא גם פרטיקולרית. יש בה אמנם מטבע העולם, אבל יש בה גם הרבה נס.

ניתן להוסיף עוד ולומר כי יציאת מצרים קשורה לברית בין הבתרים לא רק דרך סיפור הגר והמודל של ישועת המדכא. היא קשורה גם דרך סיפור מלחמת ארבעת המלכים, סירובו של אברהם לקבל את מלכות כנען והעדפתו לקבל את מרות ה' - קבלת הארץ וההפיכה ללאום הם שכר לאברהם על ויתורו לקבלת תגמול בשר ודם והעדפתו לחסות בצל מלך מלכי המלכים.

לעיון נוסף

1. לגלות מצרים ניתנות, בדרך כלל, שתי סיבות: עונש על דבר מה, או זיקוק וצירוף של עם ישראל. לא הכנסתי ראשי בין הרים גדולים (רמב"ן יג:יט ואברבנאל), אבל האם ניתן ללמוד משיעורנו דבר מה בקשר לסיבה של שעבוד מצרים (ראו ספורנו טו:יג)?

2. קראו שוב את פרק טז'. שימו לב לדרך שהגר מתייחסת לשרי; האם פרטים מסויימים יכולים להנהיר לנו את הקשר בין פרק טו' לפרק טז' וליציאת מצרים?

3. האם ניתן להסיק מן ההקבלה בין פרק טו' לבין פרק טז' כי ישמעאל היה יכול להיות ממשיך הברית? האם ייתכן כי כך חשב אברהם? קראו את יז:טו-כב לאור קו מחשבה זה וחשבו מה מתרחש ביז:יט-כ, אך עיינו בטז:יב.